

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Інститут філології та журналістики
Кафедра української мови

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: «ЛЕКСИКА ТКАЦТВА В ГОВІРКАХ ОЛЕВСЬКОГО РАЙОНУ
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ»

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня **магістр**
спеціальності 8.02.030301 Українська мова і література*

Виконала

студентка 61 групи
Філімончук Вікторія Сергіївна

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент
Гримашевич Галина Іванівна

Житомир 2014

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Народне ткацтво та його номінація як об'єкт наукового дослідження	9
1.1. Етнографічні праці як джерело дослідження ткацтва.....	9
1.2. Системне дослідження діалектної лексики.....	23
1.3. Стан дослідження лексики поліського наріччя.....	29
1.4. Лінгвістична репрезентація лексики ткацтва.....	33
Розділ II. Лексика ткацтва в говірках Олевського району Житомирської області	47
2.1. Назви пристроїв та знарядь, які використовували під час процесу ткання.....	48
2.2. Лексика на позначення матеріалу для ткання.....	63
2.3. Назви процесів, пов'язаних із тканням.....	67
2.4. Повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з ткацтвом.....	78
2.5. Прислів'я, приказки та прикмети про ткацтво.....	85
Висновки	85
Список використаної літератури	88
Додатки	63
Додаток А. Програма-питальник для збирання діалектного матеріалу.....	97
Додаток Б. Алфавітний покажчик аналізованих назв.....	103
Додаток В. Аудіозапис діалектного матеріалу.....	107

ВСТУП

Мова є великим і досконалим феноменом духовної культури. Але водночас вона належить до сфери актуальних систем, які зберігають діагностичні риси культури, пояснюють її природу, сутність і генезу. Слова довговічніші, ніж речі. У словниковому складі мови зберігаються елементи давнини. Їх антологія може бути з'ясована не тільки культурою, але й лінгвальними елементами. Особливо корисна номінативна царина мовної дійсності.

Мова – це пам'ять народу. І в її номінативній сфері зберігаються явища, утрачені культурою, але вони реставруються реконструкцією етимологічної семантики та виходом на її початкову мотивацію.

Назви – це семіотичний пам'ятник людям, їхнім віруванням, заняттям, природі, місцевості. Мова не тільки пояснює культуру, а й визначається нею.

Номінація елементів і явищ матеріальної культури народу актуальна для славістики XXI ст. Як відомо, вона є об'єктом низки лінгвістичних дисциплін, зокрема лексикології, діалектології, етимології. Проблеми номінації явищ традиційної матеріальної та духовної культури народу виступають сьогодні на перший план. Причиною є відсутність належної фіксації цього матеріалу в лінгвістичних джерелах, зокрема словниках, відсутність тематичних, діалектичних етимологічних словників, недостатня кількість діалектних слів в Етимологічному словнику української мови, відсутність зведеного Лексичного атласу говорів України та ін. Хоча варто зазначити, що упродовж останніх років у вітчизняній діалектній лексикології опубліковано низку праць, у яких досліджено окремі тематичні групи лексики (ТГЛ), але систематизація та опис усіх груп лексики українського діалектного простору – справа майбутніх досліджень. Це спонукає до того, щоб кожна тематична група лексики була описана максимально повно. Цього не можна

досягнути без системності у вивченні діалектної лексики. Тому в сучасних умовах актуальне дослідження діалектної лексики як системи, основи якого закладені в працях П. Гриценка, Ф. Сорокалєтова, М. Толстого, М. Никончука, Ф. Філіна, О. Блінової та ін.

У загальнослов'янському контексті активним є вивчення матеріальної та духовної культури Полісся як однієї з архаїчних зон Славії. Це унікальна діалектна зона здавна була в полі зору лінгвістів (В. Курашкевич, Й. Тарнацький), а упродовж останніх десятиріч об'єктом дослідження мовознавців на цій території стали різні ТГЛ, зокрема мисливська (Г. Аркушин), будівельна (О. Євтушок, Л. Дорошенко), географічна (Є. Черепанова), зоологічна (Н. Дейниченко), тваринницька (В. Куриленко, В. Шур), весільна (П. Романюк), дендрологічна (О. Никончук), народної медицини (В. Мойсієнко), номінація поховального обряду (В. Конобродська), назви їжі (Є. Турчин), назви одягу та взуття (Г. Гримашевич, Л. Пономар, Ф. Бабій), ентомологічна (Л. Шуст), мікологічна (М. Ткачук) та ін. Різні ТГЛ були об'єктом дослідження М. Никончука.

Найбільш повно значимість Полісся як архаїчної зони охарактеризована М. Толстим, що кваліфікує його як один із «вузлових» слов'янських регіонів, зважаючи на такі історичні особливості Полісся, як його сусідство зі слов'янською прабатьківщиною чи входження до її складу, постійність і автохтонність населення Полісся, його розміщення на межі трьох східнослов'янських етносів, з одного боку, а з іншого – на межі із західнослов'янським етномовним континуумом, збереження традиційних форм і елементів народної культури та мови, а тому насамперед потрібно ставити завдання комплексного вивчення слов'янських старожитностей та взаємоузгодження різних наукових дисциплін, які формують науку про слов'янський етногенез та етнокультурну історію [85]. На думку М. Толстого,

сучасне Полісся для лінгвіста, фольклориста й етнографа є заповідником мовної та духовної культури, який зберіг багато цінних фактів старовини [85]. Поліський ареал у межах Славії належить до тих зон, для яких у славістиці прийнята високого ступеня ймовірності гіпотеза про мовну й культурну переємність, етномовну тяглість від праслов'янського періоду до нинішнього лінгвального стану. Ця гіпотеза ґрунтується на свідченнях багатьох наук: лінгвістики, етнографії, фольклористики, археології, антропології, історії. Полісся – це один з архаїчних ареалів Славії, у якому акумульовано багато реліктових рис мовного й культурного буття слов'ян. Очевидно, саме відносно давністю заселення й стабільністю людності в цьому регіоні упродовж тривалого часу можна пояснити той факт, що Полісся як окремий континуум кореспондує багатопланові та просторово різноспрямовані зв'язки з іншими архаїчними зонами Славії [21]. Усе це зумовило вибір говірок Середнього Полісся як ареалу дослідження.

Наявні сьогодні дослідження ТГЛ ткацтва є недостатніми, особливо стосовно досліджуваної місцевості, яка ще не була спеціальним об'єктом вивчення ТГЛ ткацтва. Саме в цьому й полягає актуальність обраної теми нашого дослідження.

Актуальність дослідження лексики ткацтва зумовлена також необхідністю зафіксувати назви, пов'язані з ткацтвом, які упродовж останніх десятиріч зазнають відчутних змін, зумовлених екстра- та інтралінгвальними чинниками (утрата реалій, яка призводить до змін у сфері номінації, зміна семантики назв, а то й цілковите їх зникнення, розвиток суспільства прискорює архаїзацію досліджуваної групи лексики, міграційні процеси призводять до змін фонетичного та граматичного плану тощо), що покликано зберегти й системно дослідити цю частину побутової лексики в контексті української діалектної мови.

Назви ткацтва, що пов'язані з первісним матеріалом і способом виготовлення, як важливі компоненти матеріальної культури є цінним джерелом для вивчення історії культури, етногенезу, взаємозв'язків і контактів українців з іншими народами та їхніми мовами.

Необхідність дослідження діалектної лексики полягає в тому, що розвиток суспільства, науково-технічний прогрес призвели до прискореної архаїзації та поступового зникнення з ужитку частини групи лексики ткацтва.

Об'єктом дослідження є середньополіські говірки с. Артинськ, смт Білокоровичі, с. Кам'янка, с. Лопатичі, с. Озеряни, с. Пояски й с. Рудня-Озерянська Олевського р-ну Житомирської обл.

Предмет дослідження – лексеми на позначення різних дій, процесів, реалій із ТГЛ ткацтва.

Оскільки Полісся є архаїчною зоною, то тут досі збережена значна частина архаїчних рис на всіх мовних рівнях, насамперед на лексичному та фонетичному, тому значення зафіксованих мовних фактів зростає для пізнання синхронного мовлення та діахронії мовних явищ.

Мета дослідження – узагальнення та систематизація назв ткацтва, зафіксованих у середньополіських говірках с. Артинськ, смт Білокоровичі, с. Кам'янка, с. Лопатичі, с. Озеряни, с. Пояски та с. Рудня-Озерянська Олевського р-ну Житомирської обл.

Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі **завдання:**

- 1) за спеціально розробленим питальником здійснити польове обстеження говірок с. Артинськ, смт Білокоровичі, с. Кам'янка, с. Лопатичі, с. Озеряни, с. Пояски та с. Рудня-Озерянська Олевського району Житомирської області;

- 2) зафіксувати лексику на позначення ткацтва в середньополіських говірках з урахуванням традиційної культури діалектоносіїв;
- 3) дослідити склад, семантичну структуру цієї ТГЛ;
- 4) з'ясувати основні принципи мотивації лексем;
- 5) визначити особливості словотворення досліджуваної лексики.

Джерелами дослідження слугували власні польові записи, зроблені за спеціально складеною програмою (120 питань) у с. Артинськ, смт Білокоровичі, с. Кам'янка, с. Лопатичі, с. Озеряни, с. Пояски та с. Рудня-Озерянська Олевського району Житомирської області; як джерело залучено матеріали, що містяться в словниках, які насамперед репрезентують поліський діалектний обшир, лінгвістичних та етнографічних працях про матеріальну культуру українців та інших слов'ян.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що до наукового обігу уведено новий діалектний матеріал, здійснено спробу його системного опису.

Теоретичне значення роботи пов'язане з подальшим поглибленням знань про принципи комплексного аналізу діалектної лексики на прикладі тематичних груп у межах одного діалектного континууму.

Практичне значення дослідження полягає у фіксації та збереженні лінгвістичного, етнографічного та фольклорного матеріалу, який може бути використаний у діалектній лексикографії, етимології, у синтетичних працях з української діалектології, етнографії, а також у лінгво- та етнодидактиці вищої школи.

У роботі використано **описовий метод** із метою вивчення системної організації зафіксованого лексичного матеріалу, визначення специфіки семантичних зв'язків лексем, який виявився найбільш результативним у процесі вивчення лексики ткацтва, а також зіставний для зіставлення

досліджуваних номенів у поліському діалектному обширі; застосовано методику лінгвостатистики.

Апробація матеріалів дослідження. Матеріали наукової роботи апробовано у виступах на круглому столі «Мова і право» (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 19 листопада 2013 року), у Всеукраїнському студентському науково-практичному семінарі «Тарас Шевченко в сучасному міжкультурному просторі» (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 4 березня 2014 року), у Всеукраїнській студентській науковій конференції «Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики» (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 17 квітня 2014 року), опубліковано у двох статтях «Номінація різновидів тканого полотна в говірці с. Рудня-Озерянська Олевського району Житомирської області» (Умань, 2014 р.), «Номінація процесів, пов'язаних із тканням, у говірках Олевського району Житомирської області» (Житомир, 2014 р.).

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів (розділ I «Народне ткацтво та його номінація як об'єкт наукового дослідження», розділ II «Лексика ткацтва в говірках Олевського району Житомирської області»), висновків, списку використаної літератури (95 позицій) і додатків, які включають: індекс аналізованих назв, питальник для збирання діалектного матеріалу, аудіозапис діалектного матеріалу.

Загальний обсяг дослідження – сторінок. Основний текст уміщено на ... сторінках.

ВИСНОВКИ

Аналіз лексики ткацтва, зафіксованої в говірках с. Артинськ, смт Білокоровичі, с. Кам'янка, с. Лопатичі, с. Озеряни, с. Пояски, с. Рудня-Озерянська Олевського району Житомирської області, дав підстави зробити такі висновки:

1. Народне ткацтво як частина матеріальної та духовної культури українців привертало увагу дослідників різних галузей знань, зокрема етнографів, культурологів, етнолінгвістів (О. Боряк, Н. Владимирська, М. Костиця, Н. Костиця, А. Курилович, А. Нестер, Н. Лебедева, Н. Охріменко, М. Павлова та ін.).
2. Тематична група лексики ткацтва на території українського діалектного континууму перебувала в полі зору лінгвістів та етнолінгвістів (М. Безкишкіної, Н. Венжинович, Н. Владимирської, А. Гури, А. Залеського, Л. Терешко, М. Никончука, І. Ніколаєнко, Ш. Фодова та ін.), які досліджували способи та мотиви номінації в ТГЛ ткацтва, особливості словотворення лексем та їхню генезу.
3. Одиниці досліджуваної ТГЛ утворюють складне структурне ціле, що об'єднує низку взаємопов'язаних ЛСГ; переважна більшість її елементів належить до архаїчної лексики, оскільки такий промисел уже вийшов з ужитку на досліджуваній території.
4. Систематизацію та опис аналізованих номенів здійснено на основі класифікації назв ткацьких пристроїв і частин ткацького верстата, інших знарядь, які використовували під час ткання, лексики, що стосується матеріалу, назв дій та інших процесів, пов'язаних із тканням, тобто виділено три ЛСГ: ЛСГ «Назви пристроїв і знарядь, які використовували під час процесу ткання», ЛСГ «Назви матеріалів для ткання», ЛСГ «Назви процесів, пов'язаних із тканням».

5. Назви ТГЛ ткацтва відомі тільки інформаторам старшого покоління, бо вони ще пам'ятають процес ткання й частково можуть відтворити його у вербальній формі.
6. У досліджуваних говірках зафіксовано 184 лексеми, пов'язаних із ткацтвом. Переважна їх більшість – іменники (154), що, очевидно, зумовлено тим, що аналізована група лексики належить до конкретних предметних назв; на позначення різних дій, пов'язаних із тканням, зафіксовано 30 дієслів.
7. Найпродуктивнішим способом творення назв у досліджуваних говірках є суфіксальний (*воро'т'іло, ко'лодка, ку'дели'ца, п'радка, мото'в'іло, прут'ок, ру'чайка, 'т'ерн'іца, 'сошка, треп'кач* та ін.). Префіксальним способом утворені переважно дієслова на позначення завершеної дії під час ткання (*на'ви'т, наку'д'ат', нама'тат, насту'пат', нат'аг'нут', при'пу'скат, нати'рат* та ін.). Спорадично відзначаємо складні утворення (*одно'цепка, три'ног*) та слова, утворені безафіксним способом (*недо'ход, мер'ва*).
8. Більшість аналізованих назв утворено від іменників суфіксальним способом (*к'і'йок, ко'лодка, ко'лочк'і, кост'р'іца, крох'мал, ку'дели'ца, 'куж'ел'*), частина утворень – від дієслів (*воро'т'іло, мото'в'іло, п'ради'во, на'б'ілка, ми'нуха* та ін.). Частина назв виникла як результат метафоризації чи метонімізації (*ко'б'ілка, п'й'атка, йа'зи'к, 'череве, ж'мен'а, 'небо* та ін.).
9. Незначна кількість аналізованих лексем у говірках має розширену семантичну структуру: *п'радка* 'проста домашня машина, на якій прядуть, приводячи в рух колесо ногою' – *п'радка* 'жінка, що пряде', *ку'дели'ца* 'палицеподібна прядка, з якої прядуть кужіль' – *ку'дели'ца* 'прядиво або вовна намотані на кужівку, частина прядки у вигляді кілка, на якого намотують прядиво', *п'й'атка* 'нижній, задній кінець чого-небудь, що

служував місцем для з'єднання з чим-небудь' – *п'ятка* 'кладка на полі з п'яти снопів', *ру'чайка* 'напрядене веретено' – *ру'чайка* 'невеликий пучок чого-небудь, жмуток', *мо'талка* 'складений удвоє невеликий кусок цупкої тканини чи шкіри, яким підтримують нитку, щоб вона не різала пальців, коли звивають мітки в клубки' – *мо'талка* 'пристрої та пристосування для змотування, розмотування та намотування будь-чого, пристрій для розмотування пряжі'.

10. Ядро досліджуваної лексики становить праслов'янська (*йа'зу'к*, *'ніт*, *'палка*, *к'і'йок*, *ко'лодка*, *в'і'нок*, *'небо*, *су'вої*, *'стаў*, *'стоўпчи'к* та ін.).

11. Серед мотивів номінації найпродуктивнішим є призначення приладів та умови використання, функціонування, матеріал виготовлення, мотив зовнішньої схожості, (*'жмен'а*, *йа'зу'к*, *к'і'йок*, *ко'лодка*, *'чоўни'к*, *греб'йѡнка*, *ко'лочок*, *'слѡнч'ік*, *поно'жѣ*, *ру'чайка*, *ра'д'ужка*).

12. Аналізовані лексеми демонструють формальну варіативність на фонетичному та словотвірному рівнях, що зумовлено лінгвальними особливостями середньополіського діалекту.

13. Загальноукраїнський контекст лексики ткацтва засвідчує спорідненість досліджуваного промислу з різними зонами українського діалектного континууму, насамперед із західнополіськими та східнополіськими говірками, як у сфері функціонування, так і в царині номінації.

14. Порівняно з українською літературною мовою спостерігаємо як розширення, так і звуження семантики деяких аналізованих лексем, що зумовлено специфікою використання їх як термінологічних одиниць у ТГЛ ткацтва.

15. Зафіксовані повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з ткацтвом, засвідчують, що цей промисел був частиною матеріальної та духовної культури поліщуків, відображав їхні матеріальні статки та світогляд.